

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті проаналізовано теоретичні підходи з проблеми соціалізації зарубіжних та вітчизняних психологів, соціологів, педагогів. Сформована інтегрована концепція розвитку особистості, яка розглядає процес соціалізації як взаємодію.

У психології особистості давно утвердилась думка про те, що розвиток особистості в онтогенезі йде від соціального середовища до індивідуальності людини. Інтенсивний розвиток соціальної психології, міждисциплінарні дослідження переконливо свідчать: “Усе, що присвоюється особистістю, становить зміст її соціальних якостей у даній культурі” [5, 197].

Основою розуміння механізму руху особистості в системі суспільних відносин є категорія соціалізації.

Введення категорії соціалізації призводить до становлення цілої низки проблем, розробка яких дозволяє розкрити закономірності розвитку особистості в різні періоди її життя.

У соціальній психології існує багато трактувань процесу соціалізації. Соціалізація у найзагальнішому її визначенні – це “багатогранний процес засвоєння людиною досвіду суспільного життя, перетворення її з природної істоти в суспільну, з індивіда в особистість” [6, 316-317].

Практично всі автори, починаючи від Г.Тарда, Ф.Г.Гіддінга, які ввели поняття “соціалізація” (від лат. socialis – суспільний) і описали процес інтерналізації норм поведінки через соціальну взаємодію людей, і закінчуючи сучасними психологами, вважають основними інститутами соціалізації систему освіти й виховання.

“Виховання є провідним і визначальним початком соціалізації. Ядро виховання складає процес передавання нагромаджених минулими поколіннями знань і культурних цінностей, тобто освіта” [7, 48].

Більшість авторів зазначають, що процес соціалізації триває все життя, і розрізняють кілька його стадій. Спільним є визначення

того, що соціалізація має діяльнісний характер і головним критерієм її успішності є вільне функціонування індивіда в суспільстві за умови, що він у процесі соціалізації є активним.

У західній соціології утвердилось розуміння соціалізації як процесу становлення особистості, під час якого формуються найбільш поширені, стійкі риси, котрі проявляються в соціально-організованій діяльності і регулюються рольовою структурою суспільства. Основним поняттям при поясненні процесу набування соціальних ролей є *імітація*. Соціальна теорія, яка пояснює процес інтеграції індивіда в соціальну систему засобами інтерналізації загальноприйнятих норм, розглядається Т.Парсонсом. Основним інститутом первинної соціалізації Т.Парсонс вважає сім'ю, де, на його думку, закладаються фундаментальні мотиваційні установки особистості.

Соціалізація проходить завдяки дії психологічних механізмів категоричної оцінки пізнання і засвоєння цінностей. Механізм працює на основі сформульованого З.Фройдом [15, 106-133] принципу задоволення-страждання, який починає діяти за допомогою нагород і покарань і включає в себе процеси гальмування (аналог витіснення З.Фрейда) і субституції (перенос або заміщення). Пізнавальний механізм включає процеси імітації та ідентифікації, які спираються на почуття поваги і любові. Засвоєння цінностей проходить у процесі формування *супер-его*, яке закладається в структурі особистості в результаті ідентифікації з фігурою батька (за З.Фройдом) або інтерналізації структури сім'ї як інтегрованої системи (Т.Парсонс). Емпіричні дослідження переконливо підтверджують залежність девіантної поведінки від ранньої соціалізації. Кількість осіб з такою поведінкою вища у тих випадках, коли соціалізація проходить в умовах сімейних конфліктів або в неповних сім'ях.

За Парсонсом, будь-яка соціалізація в ролях, навіть якщо це статеві або вікові ролі, сприяє появі в *соціалізуючого* почуття неповноцінності, якщо роль не є цінною. Т.Парсонс підкреслює, що соціалізація – це динамічний процес, пов'язаний із структурною організацією суспільства. Головний її механізм – пристосування – покликаний згладити, сублімувати конфлікти особистості і суспільства, тобто не допустити відхилень у поведінці.

Безперечно, соціальне пристосування є важливим елементом соціалізації, адже входження людини до будь-якої спільноти обов'язково пов'язується з певною соціально-психологічною адаптацією. Проте сама адаптація невіддільна від активності, селективного творчого ставлення особистості до середовища. Нарівні з моделлю "особистого контролю" (З.Фройд) і розглянутою моделлю "рольового тренінгу" (Т.Парсонс) досить цікавими є погляди А.Адлера і К.Юнга [15, 167-182].

А.Адлер запропонував розглядати індивіда як творчу і самовизначальну сутність, як соціальну істоту, котрій потрібно допомогти подолати почуття неповноцінності, які вона пережила в дитинстві. Кожна людина, на його думку, виробляє свій унікальний стиль життя і прагнення до досягнень за допомогою власної активності і сили. Визначальний вплив на формування здійснює також порядкова позиція дитини в сім'ї (перша дитина, єдина, середня, остання) а також соціальний інтерес – внутрішня тенденція людини до участі в створенні ідеального суспільства.

З точки зору К.Юнга, людина постійно набуває нових умінь, досягає нових цілей, реалізує себе все повніше. Особливо він надавав значення такій життєвій меті людини, як *набуття самості*, яка є результатом прагнення особистості до інтеграції, гармонії, цілісності. Архетип самості стає центром особистості.

Теорія розглядає розвиток особистості на основі уявлень про те, що всі риси особистості формуються протягом життя і розглядають процес їх зародження, перетворення і стабілізації, який не підкоряється біологічним законам. Теоретики постфрейдистського напрямку (Е.Еріксон, Е.Фромм, К.Хорні) розглядали особистість як об'єкт впливу соціальних та історичних сил.

Е.Еріксон вважає, що індивіду постійно доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що виникають на його життєвому шляху і мають специфічний характер на кожному етапі. Долаючи ці критичні ситуації (їх вісім) успішно, індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступного етапу. Якщо на якомусь етапі соціалізація не відбулась, то це негативно впливає на наступні етапи і соціалізацію в цілому [9, 109-162].

Особливого значення в розвитку особистості Е.Фромм надавав соціологічним, політичним, економічним, релігійним та антропологічним факторам. Він вважав, що *здоровий шлях* життя полягає в надбанні позитивної свободи завдяки спонтанній активності [15, 246-248].

К.Хорні доводить, що соціальні стосунки між батьками і дітьми є вирішальними в розвитку особистості. Якщо поведінка батьків не сприяє реалізації дитиною потреби в задоволенні і безпеці, то це призводить до *базальної ворожості*, яка потім веде до *базальної тривоги*.

Базальна тривога – відчуття безпорадності у ворожому світі.

Хорні приділяла особливу увагу соціокультурним впливам, особливо чоловічому домінуванню і дискримінації жінок, у поясненні розвитку.

Досить поширена в західній соціології модель “соціального научіння”, що подається представниками біхевіоризму (Дж.Доллард, Б.Скіннер, Р.Уолтерс та ін.). Ця модель під соціалізацією розуміє “модифікацію людської поведінки шляхом дозування стимулів, тобто пропорцій покарань і заохочень із метою отримання бажаної поведінки” [15, 357].

Модель “міжособистісного спілкування” (Ч.Кулі, Дж. Мід та ін.), яку іноді називають “Я-теорія”, базується на переконанні в тому, що особистість виростає з множин інтеракцій людей з оточуючим світом, у результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, думати про себе як і про інших, а також розуміти поведінку інших людей. Дж. Мід виділив три стадії соціалізації:

I – стадія імітації;

II – стадія рольових ігор;

III – стадія колективних ігор.

Дотримання правил рольових і колективних ігор готує дітей до виконання правил у суспільстві і здобуття почуття соціальної ідентичності.

Шомбер де Лов розуміє соціалізацію як сукупність взаєморозуміння, взаємовідносин із суспільством, у які індивід вступає в процесі формування як особистість.

Подібним чином розглядають соціалізацію Д.Креч, Р.С.Крочфілд, Е.Л.Баллачей, котрі, зокрема, зазначають, що вона є прийняттям особистістю переконань, цінностей і норм вищого чи нижчого статусу, характерних для групи членства, де особистість перебуває.

А.Бандура як представник соціально-когнітивного напрямку допускає, що існує постійна взаємодія між поведінковими та когнітивними факторами і середовищем. Це означає, що поведінка, особистісні аспекти і соціальні впливи – це взаємозалежні детермінанти, тобто на поведінку впливає оточення, але і люди також відіграють активну роль у створенні соціального оточення та інших обставин, які мають місце в їх повсякденному житті [15, 374-392].

Д.Роттер також вважав, що люди – активні учасники подій, які впливають на їх життя. Особливої уваги він надавав дослідженню локус контролю.

“Когнітивна” модель соціалізації (Ш.Піаже, Л.Колберг та ін.) побудована на ідеї, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює в її свідомості картину оточуючого світу. Головним аспектом соціалізації при цьому є процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості.

Серед прихильників „когнітивної” моделі заслуговує на увагу точка зору „гуманістичних” психологів (А. Маслоу, К. Роджерса та ін.). Вони вважали, що природні внутрішні сили особистості здатні самостійно реалізовувати соціалізацію індивіда (самоактуалізація особистості). Засоби, фактори, інститути соціалізації не повинні перешкоджати цим силам [15, 534-537].

Досить цікавою є модель соціалізації „інкультурації” (Ф.Боас, В.Малиновський та ін.). Соціалізація, на їх погляд, це процес передавання культурної спадщини. Дитина розглядається як пасивний споживач. А культура трактується як своєрідний екран у вигляді національного характеру, на який і проєктується психологія індивіда.

Очевидно, кожна модель включає в себе позитивні моменти і одночасно негативні. Так, “когнітивна” модель ідеалізує виховання. “Інкультурація” робить наголос на несвідомому передаванні національних рис від покоління до покоління, недооцінює роль

міжнаціонального спілкування, взаємовпливу. Усі названі моделі обмежують процес соціалізації періодом досягнення дитиною дорослого стану.

Описував соціалізацію як процес, що триває все життя, О.Г.Брім – молодший. На його погляд соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в нових умовах (ситуаціях), тоді як у дітей акцент робиться на формування ціннісних орієнтацій. Дорослі використовують свій соціальний досвід, оцінюють норми, сприймають їх критично.

Соціалізація дорослих допомагає їм набутти потрібних, конкретних навичок. Д.Клаусен вважає, що життя дорослих – це серія очікуваних і неочікуваних криз, які слід подолати.

Плідною є спроба розглянути процес соціалізації з позицій впливу на співвідношення в людині соціального та біологічного. Вчені давно стверджують, що все біологічне в особистості більшою чи меншою мірою соціалізоване, а соціальне не може бути повністю відокремленим від біологічного.

У вітчизняній психології найбільш відомі дослідження проблеми особистості пов'язані з теоретичними працями представників школи Л.С.Виготського (О.М.Леонтьєв, Л.І.Божович).

Л.Виготський стверджував, що розвиток особистості відбувається в процесі, опосередкованого спілкуванням, засвоєння цінностей культури. Культурні знаки – це знаряддя, оперуючи якими суб'єкт впливає на іншого, формує власний внутрішній світ, основними одиницями якого є значення і смисли (афективно-мотиваційні компоненти). Природні психічні функції перетворюються у функції вищого рівня розвитку (культурні). Внутрішні процеси – продукт інтеріоризації [5, 197]. На основі соціо-культурного розвитку Л.Виготського було створено новий напрям в дитячій психології, який включає такі поняття як “зона найближчого розвитку”, “соціальна ситуація”, яка є необхідним моментом для всіх динамічних змін, що мають місце в той чи інший віковий період.

Л.С.Виготський прагнув наповнити поняття “соціалізація” змістом, введенням положення про інтеріоризацію – екстеріоризацію як взаємоперехід у системі сумісної діяльності людини в суспільстві.

Дитина, на думку Л.Виготського, не пристосовується до оточуючого її світу модельних предметів і явищ, а робить його

своїм, тобто привласнює його. Такий процес є результатом відтворення індивідом історично сформованих людських якостей, здібностей і способів поведінки. А щоб оволодіти предметом і явищем, необхідно виконувати активну діяльність. Розвиваючи далі Л.Виготського, Л.І.Божович показала, як у складній динаміці взаємодії діяльності і міжособистісного спілкування дитина в різні періоди її життя формує певний погляд на світ, який називає внутрішньою позицією. Ця позиція і є однією з головних характеристик особистості, передумова її розвитку, яка розуміється як сукупність провідних мотивів діяльності [4, 65-68].

О.М.Леонтьєв [11, 232-238] подає свою концепцію структури і розвитку особистості, в якій центральне місце займає поняття діяльності. Він розглядає все життя людини і особливого значення надає мотивам і поведінковим (діяльним) поняттям. Особливо цінним, на наш погляд, є розкриття конкретних механізмів розвитку і реалізації індивідуальності особистості. Представники діяльнісного підходу в психології: Б.Ананьєв, Л.Виготський, П.Гальперін, О.Запорожець, Г.Костюк, О.Леонтьєв, О.Лурія, В.Мясищев, Д.Ельконін, С.Рубінштейн та ін.

Розробка психології в контексті методології діяльнісного підходу дозволила не лише побудувати загальну теорію особистості, а й розробити конкретні методи аналізу розвитку і динаміки поведінки особистості, становлення її в системі суспільних відносин, які реалізуються в діяльності і спілкуванні. Діяльнісний підхід дозволив і відстояти положення про те, що поведінка людини в світі, її пізнання дійсності носить активний характер. Назване положення лягло в основу декількох підходів до вивчення особистості: залежність пізнання світу людиною від цінностей, цілей, установок, потреб, емоцій, минулого досвіду, тобто, зовнішні причини діють через внутрішні умови (С.Л.Рубінштейн).

Другий підхід полягає в погляді на психічні процеси особистості як на творчі, продуктивні, як на процеси народження психічного образу (И.Бернштейн, П.Гальперін, О.Леонтьєв).

Третій підхід до проблеми активності свідчить про саморух діяльності, що дозволило психологам виділити неадаптивну природу

модельної діяльності (вчинки, дії індивідуальності, уяву, творчість, ініціативу тощо).

У зарубіжній психології більше уваги зверталось на адаптивну природу особистості як на істоту, яка пристосовується до середовища.

Л.П.Буєва визначає процес соціалізації людини як входження її до соціального середовища і вказує на дві тенденції, які діють при цьому. Перша – це прийняття, засвоєння індивідом соціальних норм, традицій і функцій як своєрідний процес пристосування особистості до існуючих соціальних умов і форм, а друга тенденція – це їх розвиток, творче перетворення, як яскравий вияв активності особистості, її індивідуальність.

У дослідженнях П.І.Зінченко, А.А.Смирнова особлива увага була звернена на вивчення ролі мотивації особистості в пізнанні світу, що дає можливість виділити провідні стійкі компоненти особистості, які відкривають людині смисл її мотивів.

Г.М.Андреева розглядає соціалізацію як двобічний зв'язок, який включає в себе засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків та процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивідом за рахунок його активної діяльності та активного включення в середовище [2, 55-56].

Окремі дослідники вважають, що соціалізація як активний процес триває не все життя, а охоплює якийсь період, необхідний для становлення індивіда як особистості.

Н.В.Андреевкова виділяє три головні етапи соціалізації індивіда: первинну, маргінальну і стійку [3, 43-44].

Є.В.Соколов подав соціалізацію як єдиний процес, виокремивши у ньому: гомінізацію, соціальну адаптацію, енкulturацію, інтеграцію.

При дослідженні процесу соціалізації в соціальній психології іноді говорять і про продукт цього процесу як "ефекти соціалізації" [1, 231-242]. Під психологічними ефектами соціалізації розуміють психологічні явища, що свідчать про її міру і глибину. Б.Ананьев назвав ефектами соціалізації утворення соціальних установок, складних явищ мотивації діяльності, формування певних рис характеру, як соціально-типових, так і національно-типових. Все це свідчить про

те, що в процес соціалізації включається не лише мікросередовище формування особистості, а й великі соціальні групи. А від цього залежить конкретний результат соціалізації.

Ідею про соціалізацію як взаємодію індивіда із зовнішнім світом розвиває Є.Ф.Рибалко. Вона в цій взаємодії вбачає “перетворення дійсності в уяві дитини”, особливо наголошує на ролі пізнавальних можливостей дитини для її соціалізації [13, 23].

Соціалізація як процес на думку багатьох дослідників пов'язана з вихованням. Виховання виступає важливим засобом соціалізації індивідів. Крім того, суспільство в особі соціальних інститутів, а також через різноманітні сторони соціального життя, різні форми суспільної свідомості чинить корегуючий вплив на процес виховання. Ця проблема стала однією з провідних проблем єдності навчання, виховання і розвитку індивіда.

Дослідження Г.С.Костюка, О.В.Проскури, Т.В.Косма, О.В.Скрипченко, Н.В.Гродської, С.П.Тіщенко, М.Й.Боришевського та багатьох інших переконливо доводять, що зміст, мотиви, способи навчальної діяльності мають колосальний вплив на розвиток особистості учня. Мотиваційний аспект входить складовою частиною в усі якості особистості, які виховуються в процесі навчання [10, 373-421].

Важливою подією в дослідженні проблем соціалізації в нашій країні в 70-ті роки можна на наш погляд, вважати статті І.С.Кона і В.Б.Ольшанського [8, 66-67]. Соціалізацію вони розуміють як “процес, під час якого людська істота з певними особливостями, задатками, набуває якостей, потрібних їй для життєдіяльності. На відміну від близьких їй понять “розвиток” і “виховання”, соціалізація охоплює процес і результат взаємодії індивіда із сукупністю соціальних впливів. Цінним положенням даної статті є відхід від розуміння пасивної ролі індивіда в соціалізації.

Дослідження проблем соціалізації доповнювались поступово новими аспектами: аналізом змін умов соціалізації особистості під впливом науково-технічної революції, міждисциплінарних досліджень образу – “я”, вивченням змісту і меж процесу соціалізації.

Зацікавлення викликає робота І.П.Лукашевича [12, 60-62], який розглядає навколишнє середовище, соціалізацію і виховання у взаємодії

та особливу увагу звертає на соціалізацію і виховання як адаптивно-розвиваючий механізм взаємодії, їх роль у життєдіяльності людини.

Таким чином, серед плідних ідей соціалізації в зарубіжній і вітчизняній соціальній психології є виділення різних моделей соціалізації, її етапів та суттєвих характеристик.

Сучасні психологи і насамперед колектив АПН України, розробляють вчинковий напрям у психології, з'ясовують теоретичні та методологічні засади дослідження вчинку, розглядають його як специфічний для людини спосіб буття [14, 402-424].

Більшість авторів тлумачать соціалізацію як складний, діалектичний цілісний процес розвитку і саморозвитку, як єдність двох суперечливих боків. Не засвоївши умов середовища, не утвердивши себе в ньому, не можна активно впливати на нього. Разом з тим засвоєння соціального досвіду неможливе без індивідуальної активності самої людини в різних сферах діяльності.

Виховання є одним з найважливіших засобів реалізації та оптимізації процесу соціалізації, як цілеспрямоване керування процесом розвитку особистості. Воно – частина процесу соціалізації, що відбувається під певним педагогічним контролем. Створення умов для цілеспрямованого систематичного розвитку людини як суб'єкта діяльності, як особистості та індивідуальності й становить те головне, що надає вихованню гуманістичного характеру.

Соціалізація ж, у свою чергу, прилучаючи індивіда до соціокультурних цінностей, створює практичне середовище, духовний та предметний простір виховання, надаючи тим самим вихованню реального життєвого змісту.

Аналіз теорій соціалізації вітчизняних та зарубіжних авторів дозволяє прослідкувати закономірності, механізми соціалізації на різних вікових етапах становлення особистості. Знання теоретичних аспектів соціалізації дає змогу корегувати розвиток процесу соціалізації, справляючи керуючий виховний вплив на самі механізми соціалізації.

Моделі соціалізації сприяють відкриттю додаткових можливостей для корекції цілей і функцій виховання як одного з механізмів соціалізації. По-перше, з'являється можливість орієнтації у виховних впливах на цілісну людину з урахуванням конкретних станів та

відхилень на кожному з рівнів. По-друге, оскільки моделі соціалізації охоплюють всі сфери життєдіяльності індивіда, тобто збігаються з усіма напрямками виховання, то забезпечується комплексність виховання. По-третє, можливість співвідносити форми та методи виховання з періодами соціалізації індивіда дає змогу вести виховання диференційовано.

У наш час дослідження проблеми соціалізації продовжує становити особливий інтерес. Зміна суспільного ладу, демократизація і гуманізація міжособистісних стосунків підвищують попит на роль і місце в суспільстві психологічних механізмів поведінки, соціальних ролей та багато інших питань, пов'язаних як із соціальними, так і з психологічними процесами.

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1997. – 378 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 414с.
3. Андреевкова Н.В. Проблема социализации личности // Соц. исследования. Вып. 3. – М.: Просвещение, 1970. – 86 с.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
5. Выготский Л.С. Избранные психологические произведения. – М.: Изд-во АПН, 1960. – 496 с.
6. Давыдов Ю.Н. Современная западная социология. Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.
7. Кон И.С. Открытие "Я". – М.: Политиздат, 1978. – 366 с.
8. Кон И.С. Ольшанский В.Б. Социализация // Философ. энциклопедия. Т.5. – М.: Политиздат, 1970. – 584 с.
9. Кле Мишель. Психология подростка. – М.: Политиздат, 1991. – 288 с.
10. Костюк П.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Педагогіка, 1989. – 608 с.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Наука, 1975. – 304 с.
12. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології. – К.: Либідь, 1998. – 108 с.
13. Рыбалко Е.Ф. Социализация личности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 236с.
14. Роменець В.А. Киричук О.В. Основы психологии. – К.: Либідь, 1997. – 630 с.
15. Хьелл Л. Зиглер Д. Теории личности. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 606 с.

Галина Лялюк. Социализация личности как психолого-педагогическая проблема. В статье проанализированы теоретические подходы к проблеме социализации зарубежных и отечественных психологов, социологов, педагогов. Сформирована интегрированная концепция развития личности, которая рассматривает процесс социализации как взаимодействие.

Halyna Lyalyuk. Socialization of personality as a psychologically-pedagogical problem. In this article we have analysed the theoretical approaches of the socialization of the personality of foreign and native psychologists, sociologists and pedagogues, we have founded and integrated the conception for the development of the personality, which regards the process of socialization as an interaction.